

ZIELBAUER GYÖRGY

Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948)

Fél évtized alatt négy olyan dolgozat készült el, amelyben a szerzők hazánk emberéletben elszenvedett második világháborús veszteségének meghatározására tettek kísérletet.¹ A három szerző négy munkája közül Stark Tamásnak a Valóság 1986/12. számában „Magyarország második világháborús hadifogoly-vesztése” című dolgozatában szerepel néhány alkalommal, hogy a Szovjetunióból átvett hadifoglyok 1,85%-a levente, 3,77%-a nő, 15,15%-a polgári férfi, 0,15%-a pedig egy éven aluli gyermek volt. Az 1947. június 4-től október 31-ig terjedő időszak 100 288 fogságból megérkezett személy közül 817 főt munkaszolgálatosnak, 5829 internált férfinak, 3596 internált nőnek, 124 főt leventének és 16-ot csecsemőként bocsátottak szabadon.²

Történetírásunkban elsőként Balogh Sándor fogalmazta meg, hogy „a német nemzeti-ségű lakosság kitelepítése tulajdonképpen 1945 februárjában kezdődött meg Magyarországról, amikor a szovjet katonai hatóságok a Tiszántúlon élő németek egy részét deportálták”.³ Ebben az összefüggésben kell vizsgálnunk, hogy megállapíthatóvá váljék az országból a különböző szovjet területekre kiszállítottak száma, valamint — a hazaszállítottak névsorai alapján — az, hogy reálisan mekkorára tehető azoknak a száma, akik a fogolytáborokban veszítették életüket. Egy NSZK-ban megjelent munka 150 000-re becsüli azoknak a németeknek a számát, akiket Jugoszlávia, Románia és Magyarország területéről az adott állam kormányának hozzájárulásával és segítségével a szovjet katonai hatóságok a különböző szovjet területeken felállított munkatáborokba szállítottak. Ez a munka egyben azt is megfogalmazza, hogy az elszállítottak több mint 20%-a életét veszítette a mostoha és néha embertelen tábori körülmények miatt. A német történetírás a „*Zwangverschleppung*” (*Zwang* = kényszer, *verschleppen* = elhurcol) fogalmat használja és férfiak esetében 17-45 évig, nők esetében 18-35 évig határozta meg az érintettek korhatárát. Az elszállított polgári lakosság „a Don és az Ural közötti területen erdőségekben és a bányákban a legnehezebb munkákra lett beosztva”.⁴ A polgári lakosoknak a Szovjetunióban végzendő „köz munkára”, illetve „jótételi munkára” történt igénybevétele kisebb munkákban már korábban szerepelt annak megállapításával, hogy „a hazaérkezés óta eltelt több mint 20 esztendő még ma is [1969-ben írt értekezés — Z. Gy.] kevésnek bizonyult, hogy a kellemetlen

¹ Korom Mihály: A magyar népi demokrácia első évei. Valóság 1984/3.; Für Lajos: Mennyi a sok sírkereszt? Alföld 1984/9.; Stark Tamás: Meghalt, eltűnt, fogságba esett. (Magyarország második világháborús katonai és polgári embervesztése.) Történelmi Szemle 1985/1.; Uő: Magyarország második világháborús hadifogoly-vesztése. Valóság 1986/12.

² Stark: i. m. 64–65.

³ Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Bp., 1982. 79. Lásd továbbá a bővített kiadást! (Bp., 1987. 80.)

⁴ Josef Volkmar Senz: Geschichte der Donauschwaben. München, 1987. 230.

emléket elfelejtsék azok, akiknek a legkisebb vétkük sem volt a kikerülésre, csupán az, hogy német hangzású volt a nevük.”⁵

Mielőtt a részletekre térünk rá, feltétlenül szükséges az illetékes magyar kormányzervek intézkedéseinek áttekintése. Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. január 5-én kelt rendelete a Magyarország területén tartózkodó német származásúak munkaszolgálatra való igénybevétele céljából az emberek összeírásáról intézkedik. A rendelet utal arra, hogy a német származásúak munkaszolgálatra való igénybevétele az orosz katonai hatóságok és a magyar kormány között megkötött megállapodás alapján történik. A belügyminiszteri rendelet szerint mentesülnek az igénybevétel alól azok, akik német nevük ellenére magyaroknak tekintendők, német nevűek ugyan, de nem vettek részt sem német, sem magyar fasiszta szervezetben, továbbá azok, akik németellenes hazafias mozgalmakban vettek részt; mentesülnek azok is, akik német nevűek, de nem németek, hanem zsidók.⁶ A Magyar Közlöny korabeli számaiban az említett rendeletet nem tették közzé. Feltételezhető azonban, hogy Erdei Ferenc belügyminiszteri rendelete az 5005/1945. B. M. számot kapta, ugyanis 1945. február 8-i keltezéssel a vásárosnaményi járási főszolgabíró a rendeletre való hivatkozással jelentést küldött az alispánnak.⁷

Nincs szándékunkban az Ideiglenes Nemzeti Kormány és a szovjet katonai hatóságok között megkötött megállapodás nemzetközi jogi érvényességével foglalkozni, mivel 1944. december 22-i keltezéssel megjelent a hadrakelt hadsereg 0060 számú parancsa. Ennek értelmében „a német származású munkaképes személyeknek a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára való mozgósítását” megkezdték. A községi városi katonai parancsnokok a 0060 számú parancs alapján egységesen 3. szám alatt adták ki a maguk parancsait. Ezek szerint a 17-45 éves férfiak, a 18-30 éves nők kötelesek voltak jelentkezni 15 napi élelemmel, ruházattal, fejeként azonban 200 kg-ot nem meghaladó poggyással. A fentiek alapján kénytelenek vagyunk az megállapítani, hogy 1944. december 22-én, az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának napján már ismert volt a 0060. sz. parancs, jóváhagyása, illetve elfogadása feltehetően csak utólagosan történhetett meg.⁸

A német nemzetiségű férfiak és nők összeszedése és közmunkára szállítása a különböző források alapján meglehetősen nagy biztonsággal rekonstruálható. A legrészletesebb leírás Elek községre vonatkozóan áll rendelkezésünkre. Ennek vasútállomásáról a helybeli 983 személyen kívül Almáskamarás községből 320, továbbá Gyula, Békés, Mezőberény és ezek térségéből további 600 személyt szállítottak el. A részletes jelentés fontosabb megállapításai a következők:⁹

„1944. évi december 26-án a községben mintegy 200 főt számláló, ún. orosz G. P. U. osztag jelent meg és szállásolta el magát. Ugyanez nap este az osztag parancsnoka egy orosz őrnagy magához hívatott és elrendelte általam a járás lakosságának népezámlálás-szerű összeírását. Az egyes rovatok a következők voltak: név, születési év és nemzetiség... 1945. évi január

⁵ Zielbauer György: Elek község története (1920-1949). Egyetemi doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK Történelmi Könyvtára. (Az idézet innen való.) Lásd továbbá: Füzesi Miklós: A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők Délkelet-Dunántúlon 1941 és 1949 között. In: Baranyai Helytörténetírás. Pécs, 1986. 729-731.

⁶ Karsai Elek—Somlyai Magda: Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulása történetéhez 1944. szeptember-1945. április. Bp., 1970. I. 430.

⁷ Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Nyíregyháza. Alispáni iratok. A vásárosnaményi főszolgabíró 292/1945. sz. jelentése.

⁸ Baranya megyei Levéltár, Pécs. XXI/3/a. 329/1945. alispáni számú és 345/1945. főispáni általános számú irat.

⁹ Csongrád megyei I. sz. Levéltár, Szeged: Csanád, Arad-Torontál k. e. e. vármegyei főispáni iratok. A 26/1945. sz. alatt az eleki járási főszolgabírónak „A járás német nevű és nemzetiségű lakosságának elszállítása Ukrajnába” című 16/1945. sz. jelentése.

1-én 22 órakor az osztag parancsnoka magához hívatott és közölte velem, hogy a község német nemzetiségű, illetve német nevű lakosságát munkára kívánják mozgósítani... A parancsnokló őrnagy január hó 2-án reggel 7 órakor tette közhírré utasítását, mely szerint minden német nevű, tekintet nélkül arra, hogy bírja-e a német nyelvet vagy sem, tekintet nélkül előéletére a rendelkezés alá esik. Ugyancsak belesznek azok a magyar nevű egyének, akiknek egy nagyszülőjük német nevű, illetőleg német származású. Az őrnagy egyébként szó szerint még a következő kijelentést tette: Ha csak egy csepp német vér folyik ereiben, német! Az őrnagy engedélyével egy bizottság alakult a kommunista párt, kisgazdapárt vezetőiből és kipróbált magyar emberekből, hogy a lakosság egy töredékét felmenthessük. A bizottság 250 személyt hozott javaslatba. Ezt a javaslatot az orosz őrnagy nem fogadta el. Futárt küldtünk Orosházára, az ottani Kommunista Párt vezetőihez, segítségükkel községünkbe érkezett a kormány kiküldöttje dr. Ormos Péter belügyminiszteri titkár. Vezetésével egy másik bizottság 228 egyén felmentésére hozott javaslatot. Ez a mentési akció is eredménytelen maradt, sőt az őrnagy elrendelte az 1899-es férfi évfolyam, valamint a kommunista párt tagjainak és hozzátartozóinak a gyűjtőhelyekre való beszállítását. Csak Kern József kommunistapárti vezetőt (1936-tól az illegális KMP tagja) és hozzátartozóit az őrnagy mentesítette volna [sic!], de nevezett ezt a mentesítést elvi okokból nem fogadta el. Másnap — 1945. január 11-én — az összegyűjtés befejeződött, az emberek az időközben Gyuláról és egyéb helységekből érkezettekkel együtt még vagonírozva lettek. Róluk az orosz hatóságok orosz nyelvű kimutatást készítettek három példányban, melynek végösszege 1903 fő volt. A névjegyzékeket aláírással és Elek község hivatalos bélyegzőjével hitelesítenem, illetőleg igazolnom kellett. Ezt követően a szállítmány január 11-én 13 órakor Elek község állomását elhagyta, míg az orosz katonai erők január 12-én reggel távoztak a községből." A kérdéskör részleteinek tisztázása érdekében több irányú kutatást folytattunk, elsőként az érintett területek megyei levéltáraiban. Ennek kiegészítéseként a római katolikus egyház különböző hatóságainak (püspöki, primási levéltarak, plébániák historia domusai) iratanyagait néztük át, s nem utolsósóként — az 1945–1949 közötti hadifogoly átvétel és gondozás témakörében — a Honvédelmi Minisztérium, a Népjelölti Minisztérium, illetve a Külügyminisztérium megfelelő dokumentumait tanulmányoztuk. Utóbbiakkal kapcsolatban szükséges megjegyeznünk, hogy ezek a Hadtörténeti Intézet Levéltárában találhatóak és az átvételi lapok alapján e forrásokat *elsőként* vettük kezünkbe, előttünk ezekben senki sem végzett még kutatást.¹⁰

A kutatások arra is adatszerűen derítettek fényt, hogy az eredetileg a német nemzetiségűek Szovjetunióba történő elszállítására indított akció távolról sem csak rájuk terjedt ki, hanem nagymértékben érintette általában a polgári lakosságot.

A polgári lakosság összeszedése és szovjet területekre való elszállítása a német nemzetiségű vidékekről közel azonos időben bonyolódott le. A kezdeti időpont december utolsó harmadára tehető és legkésőbb február első felében befejeződött az emberek összegyűjtése,

¹⁰ A kutatásba bevont forrásörző intézmények: Baranya m. Levéltár Pécs, Somogy m. Levéltár Kaposvár, Tolna m. Levéltár Szekszárd, Csongrád m. I. sz. Levéltár Szeged, Nógrád m. Levéltár Salgótarján, Borsod-Abaúj-Zemplén m. Fiókleveletár Sátoraljaújhely, Szabolcs-Szatmár m. Levéltár Nyíregyháza, Békés m. Levéltár Gyula. Egyházi intézmények közül az Esztergomi Primási, a Pécsi Püspökség, a Székesfehérvári Püspökség és a Váci Püspökség levéltárai. Dr. Seregély István egri érsek és dr. Cserhádi József pécsi megyéspüspök urak engedélyével 46 plébániától kaptunk másolati kijegyzést a historia domusokból. Több mint 10 r. k. plébánián személyesen néztük át a historia domusokat. A Hadtörténeti Intézet Levéltárában lévő Külügyminisztérium Politikai Osztály hadifogoly kérdésekkel foglalkozó 1945. évi 102 dobozt tartalmazó anyagai, továbbá a Népjelölti Minisztérium Hadifogoly gondozással kapcsolatos 1947–1948. évi névsorai. Az adatok egyeztetése és pontosítása céljából 104 községi, nagyközségi és városi tanács közléseit is feldolgoztuk.

majd központi helyre való elszállítása. Ez nem zárja ki azonban az olyan eseteket, amikor pl. 1944. november 2-án éjjel — a terület felszabadulását követően — kezdődött meg a színmagyar Hajdúnánás városából a férfiak összefogdosása. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a háború európai befejezése után az ország nyugati megyéiben — Vas megye több községében — dobolás és más eszközök felhasználásával hirdették ki, hogy a férfiak 16 évtől 45 éves korig jelentkezni kötelesek. Iváncról 116, Felsőmaracról 112, Visznekről 73, Órimagyarósdról 28, Kisrákosról 57 férfit vittek el 1945. április 7-én és 8-án, majd Nemesrempehollósról 1945. május 29-én újabb 30 férfit szedtek össze a szovjet katonai parancsnokságok. Véleményünk szerint az áprilisi és májusi akciók annak következményei is lehetnek, hogy a háború befejezése (a harcok) után összegyűjtött hadifoglyok elszökése miatt szükséges volt az ún. „hiányzó létszámok kiegészítése”.¹¹

A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztálya 102 dobozt tartalmazó 1945. évi anyaga és az előzőekben idézett Elek és Almáskamarás községekkel kapcsolatos adatok között lényeges különbség van. Mint említettük, Elekről 983, Almáskamarásról 320 személyt vittek el. Ezzel szemben a községi előljáróság a különböző szervek és pártok Elekről 237 férfi és 77 nő, Almáskamarás községből pedig 190 férfi és 56 nő hazaengedését kérelmezték. Ezekért a személyekért az előljáróságok erkölcsi-politikai felelősséget vállaltak. Feltehetően a többiek vagy a Volksbund vagy egyéb szervezet tagjai lehettek.¹²

Az áttekinthetőség kedvéért célszerűnek látszik a hazánk területén folyó harcok időrendje szerint a vizsgálandó térségeket csoportosítani. Az egyik ilyen nagyobb területi egység a Tiszántúl és Északkelet-Magyarország, melyet fekvésénél fogva majd három egyenlő egységre is oszthatunk. Nevezetesen: a Körösök, a Tisza, a Maros és az országhatár által körbezárt rész; Észak-Tiszántúl, a Körösöktől északra, majd Északkelet-Magyarország, melyhez a mai Borsod-Abaúj-Zemplén, valamint Heves megye sorolható. A következő nagyobb területi egység véleményünk szerint a háború előtti Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, és a Duna-Tisza közének déli része lehet. Itt a Pilis térségét csak annyiban érintjük, amennyiben ott a polgári lakosság összeszedésére sor került. Utolsó egységnek vesszük a Délkelet-Dunántúl térségét, a mai Baranya, Somogy és Tolna vármegyéket.

A Tiszántúl és Északkelet-Magyarország

A romániai kiugrás megteremtette annak lehetőségét, hogy a 2. Ukrán Front hadseregei rövid idő alatt, a Déli-Kárpátok megkerülése után, 1944. szeptember közepén az Alföld peremére érjenek ki. Szeptember 17–19-e között szétverték a trianoni határon keresztül Arad és Temes megyékbe betört magyar csapatokat, majd Aradnak a szeptember 21-ről 22-re forduló napon harc nélkül történt feladása után szeptember 23-án egy szélesebb arcvonalon elérték a trianoni határt. Ugyan e nap délelőttjén Battonya külterületén a szovjet 53. hadsereg 18. harckocsihadtest egyik tankszázada át is lépte azt. Ez a harccselekmény azt jelentette, hogy megkezdődtek a felszabadító harcok Magyarország területén, de ezen a napon, vagyis 1944. szeptember 23-án, még egyetlen magyarországi település sem került a szovjet csapatok kezére. A szovjet csapa-

¹¹ Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: HIL) A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztály (továbbiakban - KÜM HDF O) Hajdúnánás Nemzeti Bizottságának kérelme. A városi tanács 1988. szeptember 13-i levele szerint az embereket nem november 2-án, hanem november 10-én szedték össze. A közel 300 főt gyalog hajtották el Debrecenbe. A két forrás 8 napos eltérést mutatott az összeszedést illetően.

¹² CamL.: Csanád, Arad-Torontál vm. idézett 26/1945. sz. alatt iktatott jelentés.

tok szeptember 24-én foglalták el az első falvakat: Csanádpalotát, Királyhegyest, majd közel egy időben Eleket és Nagylakot. A magyar falvak elfoglalása tovább folytatódott 25-én, majd szeptember 26-án az első város, Makó is felszabadult. E napon, a délutáni órákban Kevermes és Dombegyház után Battonya is a szovjet csapatok kezére került.¹³ A szovjet csapatok további térnyerése egyelőre nem következett be, s csak 1944. október 6-án hajnalban indult meg a hadtörténetírásban használatos ún. „felszabadító harcok első szakaszával” Magyarország felszabadítása. Ennek első szakasza október 28-án fejeződött be. Nyíregyháza térsége kivételével a német-magyar csapatokat a Tisza vonalára vonták vissza. A Duna-Tisza közén egy olyan erős hídfőt hoztak létre a harcoló 2. és 3. Ukrán Front egységei, ami a Budapest elleni támadás lehetőségét nyitotta meg. A felszabadító harcok második szakaszában (1944. október 29-től 1945. február 13-ig) a harccselekmények a Dunántúlra tevődtek át. Budapest megtisztítását követően, a harcok utolsó szakaszában az újabb kutatások bizonyossága szerint a harcok nem 1945. április 4-én, hanem 13-án fejeződtek be. A német-magyar csapatok Vas megyének az osztrák-magyar határ mentén húzódó keskeny sávját ui. csak ekkor kényszerültek elhagyni.¹⁴

A Körösök, a Tisza, a Maros és az országhatár által közbezárt térség

Mint arra már a német polgári lakosság összeszedésével kapcsolatban szóltunk, az akkori Csanád, Arad-Torontál vármegye eleki járásának két községéből — Elek és Almáskamarás — 983 és 320, összesen tehát 1303 személyt vittek el a szovjet katonai hatóságok ún. „jóvátételei közmunkára”. Az eleki járáshoz tartozó községekben, mint Nagykamarás, Medgyesegyháza, Medgyesbodzás és Pusztatlakán (utóbbi 1939-ben különvált Medgyesbodzástól és önálló község lett) az 1941-es népszámlálási adatok szerint 346 személy volt a német anyanyelvű. Nagykamarásról 14 férfit, és 6 nőt, Medgyesegyházáról 11 férfit és 4 nőt, Medgyesbodzásról 6 férfit és 4 nőt, Pusztatlakáról 4 férfit és 6 nőt szedtek össze. Az eleki járásnak délről határos községéből, a Csanád megyei Kevermesről 9 férfi és 1 nő került ki a Szovjetunióba, illetve a helyi hatóságok összesen 44 férfi és 21 nő hazahozatalát kérelmezték. Feltehetően ezeket is Elekre szállították, és 1945. január 11-én hagyhatták el az országot.¹⁵ Az akkori Békés megye területéről annyit tudunk, hogy Elekre került közel 550 személy (férfiak és nők vegyesen), akiket nem tudtak a Gyuláról indított szerelvénybe besorozni. A községi elöljáróságok, illetve Gyula polgármestere nagyon kevés személy mentesítését, illetve hazaszállítását kérte a külügyminisztérium útján. Gyuláról 9 férfi és 4 nő, Gyomáról 55 férfi és 54 nő, Köröstarcsa községből pedig 17 férfi és 4 nő szerepelt a kimutatásokban.¹⁶

¹³ *Korom Mihály*: Az ország felszabadulásának megindulása és az elsőnek szabaddá vált magyar község kérdése. Tudományos szocializmus füzetek. 1982/67. 9–33.; *Zielbauer György*: Nagylak vagy Elek az elsőnek véglegesen felszabadult magyar község. Tudományos szocializmus füzetek. 1982/67. 35–54., *Uő*: A historia domusok mint a magyarországi felszabadító harcok történetének forrásai. Levéltári Szemle, 1988/1., 41–49., *Uő*: A több nemzetiségű Elek község társadalmának változása (1920–1949.) Információs Szemle, 1988/2. 68–87.

¹⁴ *Szabó Miklós*: A magyarországi felszabadító hadműveletek 1944–1945. Bp., 1985. A harcok szakaszait részletesen mutatja be. Lásd továbbá *Zielbauer György*: A „Birodalmi Védőállás” és hazánk felszabadításának befejezése. Vasi Szemle, 1985/2. 183–190. p. Lásd még *Udvarhelyi András*: A történettudományban nem lehetnek kényes kérdések. Mi történt 1945. április 4. és 13. között a nyugati határszélen. Népszava, 1988. április 14. 5.

¹⁵ HIL: KÜM H DF O

¹⁶ Uo.

A Békés megyében élő német nemzetiségű személyek összeszedésével kapcsolatban használható források vannak a Békés megyei Levéltárban. Gyulán is az eleki mentesítési akcióhoz hasonló jelenséggel találkoztunk, ami elsősorban a felszabadítás utáni első polgármester, dr. Marik Dénes nevével kapcsolható össze. Elekhez hasonlóan, itt is doboltatással tették közhíré a jelentkezési felhívást, az elsőt 1945. január 2-án, s ezt január 7-én megismételték. A város polgármestere azonnal jelentette az esetet Szobek András megyei főispánnak, aki a kormány segítségét kérte. A belügyminiszter 1945. január 4-én 9,00 órakor az alábbi értesítést küldte Gyulára: „Mindent megtettünk. Csütörtökön reggelre kaptunk ígéretet a szovjet parancsnokságtól. Ha nem küldünk senkit, az azt jelenti, hogy nem tehetünk semmit. Minden sürgetés hiábavaló. Erdei sk. belügyminiszter.” Az MKP szervezete a megyei alispánt arra kérte, hogy a párt több tagjának gyűjtőhelyen lévő gyermeke ügyében járjon el a szovjet katonai parancsnoknál. Kérték Szikes Antal, Ludvig Mátyás és Schriffert Márton gyermekeinek szabadon bocsátását.¹⁷ A Gyuláról összegyűjtött és elszállított polgári személyek pontos számára vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal. Gyula város polgármestere az események után 2 hónappal azt jelenti, hogy „Gyula területéről mintegy 550 egyén lett elszállítva, de az adatokat az orosz hatóságok nem bocsájtották rendelkezésére.”¹⁸ Gyula város polgármestere a Külügyminisztérium 26.362/pol. 1945. sz. felhívására 1945. június 7-én 478 személyt tartalmazó névsort küldött el az érintettek mentesítése érdekében, mivel erkölcsi-politikai szempontból feddhetetleneknek tartották őket.¹⁹

A Békés megye több községéből összeírt német nevű és nemzetiségű lakosság összeszedésével kapcsolatos alispáni adatok között ellentmondásokat tapasztaltunk. Egy 1945. január 2-án kelt jelentés szerint 424 főt szállítottak ki a Szovjetunióba. Egy másik jelentés szerint viszont Gyuláról kb. 550 személyt, míg a megye 21 községéből és Békéscsabáról 256 férfit és 77 nőt vittek el. Egy másik összesítő külön említést tett arról, hogy Mezőberényből 507 személyt vittek el. A források azt is megállapítják, hogy a Gyomáról összeszedett közel 200 személyből 86 magyar nevű és anyanyelvű volt.²⁰

A Magyarország c. hetilap 1988. szeptember 16-i számában a hadifoglyokról szóló cikkel kapcsolatban visszaemlékező olvasói levelet közöltek. A levél többek között ezt tartalmazza: „Nem csupán a harci események során fogságba esettek sorsára gondolok, hanem arra a több ezer polgári személyre is, akik a felszabadulás után hosszú évekig a Szovjetunióban voltak munkán. Még 17 éves sem voltam, amikor 1945. januárjában németes nevem miatt több más társammal együtt munkaszolgálatra köteleztek... Szarvasról Gyulára vittek bennünket lovas szekereken, ahol hasonló sorsú emberek gyűjtőhelye volt. Innen zárt marhavagonokba zsúfolva, hosszas utazás után, Románián keresztül kerültünk a Szovjetunióba... A Békés megyeiek (Szarvas, Gyoma, Mezőberény, Békéscsaba, Gyula, Elek stb.) zömét az 1603. sz. lágerbe vitték és bányában foglalkoztatták. Közöttünk férfiak, nők és fiatalok egyaránt voltak. Többen feleségüket vagy férjüket követték a kényszermunkába. A táborlakók zömének a nevén kívül semmi köze nem volt a németiséghez. A megpróbáltatások folytán társaink körülbelül egyharmada a rosszulapláltság és kimerültség miatt fokozatosan odaveszett. Magam 1948 júliusában

¹⁷ Békés megyei Levéltár, Gyula: Gyula város polgármesterének iratai. 8-24/1945. sz. és Alispáni iratok. 73/1945. sz.

¹⁸ Uo.: Gyula város polgármesteri iratok. 1945. március 21-én kelt 2030/1945. sz. jelentés.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. Alispáni iratok, 8/1945. sz. és Gyula város polgármesteri iratok, 2030/1945. sz. és Főispáni iratok, 232/1945. sz.

egy kisebb invalidus csoporttal kerültem haza. A többiek, akik még bírták a fizikai munkát, csak az azt követő években térhettek haza.”²¹

A mai Csongrád megye Tiszántúlon lévő részében a szovjet katonai hatóságok 403 személyt vittek el, illetve a helyi hatóságok ennyi személy hazahozatalát kérelmezték. Ugyanakkor a németek által is lakott helységekből viszonylag kevés személyt vittek el, mert Újszentiván és Kübekháza községekből számuk csak 28 főt tett ki.²²

A Tiszántúl délkeleti részéről — a Körösök, a Tisza, a Maros és az országhatár által határolt területről — a szovjet katonai hatóságok összesen 3150 polgári személyt, zömükben német anyanyelvű és nemzetiségű, több helyen azonban tisztán magyar származásúakat szedtek össze, majd deportáltak Ukrajnába, hivatalos kifejezéssel ún. „jóvátételi közmunkára, vagy munkaszolgálatra”.

A különböző egyéni kérelmek sokasága miatt a „Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 1945. március 18-án kelt 26. sz. rendelte” alapján egységes nyomtatványokat vezettek be. Ezekre ívenként 20-20 személy adatait vezették rá a helyi előjáróságok, visszatérésüket, mentesítésüket kérve.²³

Eleken és Gyulán engedélyt kaptunk a *historia domusok*ba való betekintésre. Utóbbi helyen a bejegyzések csak általánosságokat tartalmaztak. Eleken az akkori esperes-plébános, Reibel Mihály nagyon pontos feljegyzéseket vezetett az egyházköztségben bekövetkezett eseményekről. Az Elek székhelyű „Marosi r. k. Főesperesség” vezetője, aki megszakítás nélkül 1935-től él a községben, az adatok pontosságát szóban is bizonyította. A *historia domus*ban leírtak az esperesi kerületre vonatkozóan az előbbiekből felsorolt adatokkal majd azonosak. Gyulán sokaknak az volt a szerencséjük, hogy a tanyákról nem jöttek be a városba és így menekültek meg a jóvátételi munkára való összegyűjtéstől.²⁴

Az Észak-Tiszántúl vidéke

Ebben a részben az akkori Szabolcs-Ung, Szatmár-Bereg, illetve a csonka Bihar, egész Hajdú és Szolnok megyei Tiszántúlon lévő térségével foglalkozunk. Az 1941-es népszámláláskor a mai Szabolcs-Szatmár területén összesen 346, Hajdú megyében — Debrecen nélkül — 56, Bihar megye trianoni területén 91, valamint Szolnok megyének a tárgyalt térségében 137, összesen tehát 630 személy volt a német anyanyelvű.²⁵

A szovjet katonai hatóságok a frontharcok eltávolodása után Észak-Tiszántúl területén is igénybe vették a polgári lakosságot különböző közmunkák (utak javítása, anyagok szállítása, utánpótlás biztosítása érdekében vasútvonalak, hidak helyrehozása stb.) végzésére. Az egyszerűbb nép nyelven használatos ún. „*málenki robot*” 3-5 napnál nem volt hosszabb idejű. A munkákra való kirendelést minden esetben a magyar közigazgatási hatóságok biztosították.

²¹ Dr. Such György visszaemlékező olvasói levele. Magyarország, 1988/38., 31. Mint arra már utaltunk, az NSZK-ban megjelent munka 20%-nál ugyan nagyobb arányúnak mondja a deportálások során elhunytakat, de a 33%-ot túlzónak tartjuk — bár egy-egy helyen ilyen arány is előfordulhatott!

²² HIL: KŰM HDF O

²³ Uo.

²⁴ Elek és Gyula r. k. plébániák: *Historia domusok*. Köszönöm dr. Wagenhofer Ede eleki kanonok-főesperes és Bielek József gyulai kanonok-plébános engedélyét és hasznos információit.

²⁵ Az 1941-es népszámlálás. Bp., 1943. 498-499., 602-607., 503-511., 608-615.

Szabolcs-Ung vármegyére vonatkozóan kevés forrással rendelkezünk ugyan, mert azok a megye északi részének, illetve Nyíregyháza közel 2000 lakójának elhurcolásán túl a szomszédos Zemplén, valamint Abaúj-Torna és Borsod megyének Szabolccsal határos területeivel foglalkoznak. Ugyanis Szabolcs megyébe a Tokajból jött szovjet tisztek több száz magyart szedtek össze német származásúak ürügyén, és Szerencsre szállították őket.²⁶ Nyíregyházáról — mint azt említettük — az átvonuló szovjet egységek 1944. november elején közel 2000 polgári személyt vittek magukkal. Mivel az elhurcoltak hazakerülésére 1945 márciusában már nem volt remény, dr. Tompos Endre megyei alispán a népjóléti minisztertől egy „segélykeretösszeget” kért, hogy a családok alapvető létminimumát biztosítani lehessen.²⁷

A dadai felső járás területéről a szovjet katonai hatóságok 931 polgári személyt vittek el. Ibrány, Buj, Tiszabercel, Gáva községekben összeírátták a német nevéket, sőt azokat is, akiknek a házastársa vagy az anyja volt német nevű. Ebből a névjegyzékből kiírátták 18 évtől 45 éves korig a nőket, illetve 47 éves korig a férfiakat. A névjegyzékek alapján a lakosságot egy-egy középületben (iskola, kultúrház) gyűjtötték össze, ezekből néhányat — betegség miatt, vagy szoptatós anyákat — elengedtek. Vencsellő községben 1945. január 26-án gyűlést doboltattak ki. Az összesereglett népet körülfogva az iskolába zárták. Itt, de Timár, Rakamaz, Kenézlő községekben már azt sem nézték, hogy az illető neve nem német, hanem magyar. Vencsellőből 303, Rakamazból 246, Gávából 62, Tiszabercelből 48, Bujból 31, Ibrányból 27, Timárból 67 és Kenézből 147, összesen tehát 931 polgári személyt vittek el a szovjet katonai hatóságok.²⁸

A dadai alsó járás területéről elszállított polgári lakosság létszámáról csak hozzátétőleges adatokkal rendelkezünk. A főszolgabíró jelentésből az állapítható meg, hogy „a dadai alsó járás tiszántúli községeiben megjelent egy szovjet hadnagy 6 főnyi legénységgel, majd Tiszatardos községben magához rendelte a taktaközi községek bírát és megparancsolta 16 évtől 65 éves korig a férfiak és nők összeírását. Tiszaladány, Báj, Tardos és Csobaj községeken 100-100 egyént írtak össze 15 évtől 48 éves korig, köztük a kisgyermekes és áldott állapotban lévő anyákat is.”²⁹

A Szabolcs-Ung megye két járásából összeszedett polgári lakosságot a szovjet katonai hatóságok a Szerencs községben felállított gyűjtőtáboron keresztül Szolyvára szállították, s az elosztás innen történt a különböző orosz, ukrán településeken felállított táborokba. A főispáni titkár jelentése szerint Eröss főispán Szerencsre utazott, hogy az emberek kiszabadítása érdekében intézkedjen. A gávai főszolgabíró megtagadta az orosz nyelven kiállított parancs végrehajtását, ami miatt Szikszay András elhurcolták. Két községben — Viss és Balsa — az emberek összeszedése úgy történt meg, hogy kidoboltatták, a főispán azzal a céllal érkezik, hogy a nagybirtokokat felossza. Más helyen azt doboltatták ki, hogy a főispán a lakosság között ruhaneműket és lábbelit fog kiosztani. A dobszóra összegyűlt lakosságot fegyveres katonasággal körülvették, majd elszállították.³⁰

Az akkori Szatmár-Bereg vármegyére vonatkozóan egyetlen forrással rendelkezünk csupán. Ebben, a vásárosnaményi járási főszolgabíró jelentésében egy-két gazdasági jellegű kérdésre is történik utalás. Az élelem állandó elszállítása, a jelentés szerint, ellátási nehézségeket

²⁶ Németh Péterné archívumvezető Korom Mihálynak küldött jegyzeteiből. Ezúttal köszönöm a jegyzetek felhasználásának engedélyezését. Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Nyíregyháza a továbbiakban (SzSzML) a Németh Péterné által kigyűjtött anyagokat jelenti. SzSzML: Szabolcs vm. főispáni iratok, 1007/1945. sz.

²⁷ SzSzML: 6979/1945. alispáni iratok.

²⁸ Uo.: Főispáni iratok. 1535/1945. sz. Az 1085/1945. sz. alatt Timár község előljárósága jelentette, hogy a szovjet katonai hatóságok 49 férfit és 17 nőt vittek el.

²⁹ Uo.: Főispáni iratok. 12/1945. sz.

³⁰ Uo.: 1007/1945. főisp. szám.

teremtett, mert az országhatár teljesen nyílt. Emellett a szovjet katonai hatóságok a férfiakat 18 évtől 45 éves korig kivétel nélkül összeszedték és munka-, illetve fogolytáborokba szállították. A 18 éven aluli és 45 éven felüli férfiakból álló polgárőrség, mint a főszolgabíró írta, nem tudja a termények erőszakos elvitelét megakadályozni. Ezt a helyzetet még súlyosabbá teszi az a körülmény, hogy a polgárőrség teljesen fegyvertelen.³¹

A polgári lakosság összeszedése és elszállítása ebben a járásban is megtörtént, létszámára vonatkozóan azonban a legkisebb utalást sem tette az említett jelentés. A kérdéskör pontosítása érdekében dr. Seregély István egri érsek engedélyének birtokában több r. k. plébánoshoz azzal a kéréssel fordultunk, hogy témánkra vonatkozóan a *historia domus*okban lévő bejegyzések alapján tájékoztatást nyújtsanak. Így Rakamaz községre vonatkozóan azt állapíthatjuk meg, hogy 1945 januárjában 500 polgári személyt szedtek össze és szállítottak el a szovjet katonai hatóságok, akik közül a betegek korábban, míg a zöm 1947. őszén jött vissza Magyarországra.³²

Mérk községben szerepelnek témánkra vonatkozóan legrészletesebb adatok a *historia domus*ban. Innen 1945. január 5-én 264 személyt (159 férfi és 105 nő) szállítottak el szovjet katonai kísérettel, akik csak az 1946–1948 közötti években kerültek vissza Magyarországra. A szomszédos Vállaj községből az elszállítottak száma szintén meghaladta a 200 főt (136 férfi, 78 nő, összesen 214 személy), akik szintén több hullámban tértek csak vissza Magyarországra. Az egyházi források pontosan számon tartják azokat, akik nem térhettek vissza szülőfalujukba: Rakamazról 30, Mérkről 36 és Vállaj községből 44 személy halt meg különböző betegségek következtében. Utóbbi két helyen az elhaltak nem szerinti megoszlása is szerepel: Mérkről 3 és Vállajból 2 nő halt meg a fogságban.³³

A külügyminisztériumi anyagok alapján az állapítható meg, hogy a fővároson kívül az ország közel 450 településén szedtek össze polgári lakosokat német származásuk és német hangzású nevük ürügyén a szovjet katonai hatóságok. E helységekből 70 község a Tiszántúlon volt, 15 Békés és 5 Csongrád, 37 Szabolcs-Szatmár, 13 Hajdú-Bihar megyében.³⁴

Az említett Szabolcs-Szatmár megyei községeken kívül az alábbi helyeken szedtek össze polgári lakosokat, és szállították őket Szerencs-Szolyva, illetve Beregszász-Szolyva útvonalon a Szovjetunióba:³⁵

Barabás	158 fő	Beregdaróc	201 fő
Beregsurány	131 fő	Csaronda	45 fő
Encsencs	103 fő	Fehérgyarmat	68 fő
Fejércse	15 fő	Gelénes	100 fő
Gulács	126 fő	Hete	67 fő
Jánd	160 fő	Kemecse	19 fő
Kocsord	8 fő	Lónya	166 fő
Márokpapi	71 fő	Mátyus	52 fő
Nagydobos	7 fő	Szamoszeg	52 fő
Tarpa	433 fő	Terem	55 fő
Tiszaadony	97 fő	Tiszabercel	35 fő
Tiszabездé	17 fő	Tizsakerecseny	138 fő

³¹ Uo.: Vásárosnaményi járás főszolgabírójának 292/1945. k. i. sz. jelentése.

³² Egri Főegyházmegyei Hatóság: 262/1988. sz. és Jéger Károly kanonok, rakamazi plébános értesítése.

³³ Zólyom Sándor prépost-esperes mérki és Ritli Gyula vállaji plébános értesítése.

³⁴ HIL: KÜM HDF O

³⁵ Uo.: névsorok alapján történt kigyűjtés.

Tiszaszalka	97 fő	Tiszavid	64 fő
Tivadar	30 fő	Vámosatya	153 fő
Vitke	14 fő	Záhony	75 fő
Zsurka	32 fő		

Ezek szerint Szabolcs-Szatmár megye községeiből 4598 személy (4298 férfi és 300 nő) került ki Szolyva községen keresztül egy-egy hadifogoly-táborba. Ehhez a létszámhoz kell még hozzászámítanunk azt a közel 2000 főt kitevő csoportot, amelyet a szovjet hatóságok Nyíregyházáról szállítottak el. Nem szerepel a külügyminisztériumi anyagokban az akkori csonka Szatmár-Bereg megye székhelye, Mátészalka, pedig innen is vittek el embereket. A szovjet katonai parancsnokság 1945 januárjában az akkori megyeháza épületében székelt, ahová közel 120 polgári személyt idéztek be. Egy napi fogvatartás után kb. a felüket hazaengedték, a többieket lovasfogatokkal Szerencsre szállították, majd onnan Szolyvára kerültek a gyűjtőtáborba.³⁶

A mai Hajdú-Bihar megye területéről kevesebb személyt szedtek össze és szállítottak el a szovjet katonai hatóságok. Mint azt már jeleztük, ebben a megyében kezdődött el a polgári lakosság elszállítása. Hajdú-Biharból 1549 személy (1366 férfi és 183 nő) került ki a Szovjetunió különböző táboraiiba. Balmazújvárosból pl. 395 férfit és 155 nőt vittek német nevük és származásuk miatt a Szovjetunióba.³⁷ Az adatok pontosabbá tétele érdekében több helyi tanácsból kaptunk értékes tájékoztatást érdeklődő levelünkre. Kitűnt, hogy az emberek összeszedése és elszállítása a legtöbb esetben az általunk korábban leírt módon történt. A Szovjetunióból való hazakerülés időpontjában sem volt eltérés.³⁸

A tanácsi értesítések, a historia domusok alapján készült tájékoztatások egy el nem hanyagolható, máig is élő problémára irányították a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy az ártatlanul elhurcoltakban és családtagjaikban máig sem tűnt el nyomtalanul az 1945–1948 közötti évek emléke, „hiszen a tragédiák sora származott ebből a jóvátételi munkából”. Egy ibrányi nyugdíjas tanár megfogalmazását kölcsönöztük az emberekben összegyülemlett fájdalom érzékeltesére: „Ezekhez (az elhurcoltakhoz, vagy a családtagjaikhoz — Z. Gy.) azóta senki sem szólt. Pipolyné megirattá férjét, és hat árván maradt gyermekét harmados földből, napszámból szerzett jövedelméből nevelte fel. Nem kapott senkitől semmiféle segílyt. Volt olyan, aki nyugdíjas időnek szerezte volna a két és fél évet beszámíttatni, mint a volt katonai hadifoglyok. Mereven elutasították. Még annyit sem mondott nekik senki: bocsánatot kérünk, tévedtünk, Önök nem voltak németek, fasiszták, hiszen németül egy árva szót sem tudtak. A nevüket nem kérték, örökölték.”³⁹

A fentiek alapján megállapítható, hogy Észak-Tiszántúl térségében 8000–8200 főre tehető azoknak a polgári személyeknek a száma (közülük 500–600 nő), akiknek zömét német nevük, illetve származásuk miatt szedtek össze és Szerencs-Szolyva, illetve Beregszász-Szolyva útvonalon keresztül kerültek ki a Szovjetunió területén felállított hadifogolytáborokba.

Mérk és Vállaj községekre vonatkozóan egy — azóta nyugdíjas gimnáziumi tanárnő — visszaemlékezése alapján megállapítható, hogy a két községben összeszedett férfiakat és nőket egészen más útvonalon szállították el a Szovjetunióba. A két község közvetlenül a mai magyar–román államhatár mentén fekszik. Mivel Észak-Erdély területén a szatmári svábok körében szintén hasonló akció végrehajtására került sor, e két község németiségét a 12 km tá-

³⁶ Városi Tanács Mátészalka: 3543/1988. sz.

³⁷ HIL: KÜM HDF O

³⁸ Szabolcs-Szatmár megye 3 városi és 15 községi-nagyközségi tanácsától kapott értesítések alapján. Ezúton is köszönöm segítségüket.

³⁹ H. D. nyugdíjas tanárnak köszönöm a minden részletre kiterjedő levelét.

volságra fekvő Nagykárolyba vitték. A visszaemlékezés szerint „az év utolsó napjaiban szovjet rendfenntartó erők érkeztek a faluba. Irányításukkal megkezdték a lakosság összeírását. Ennek eredményeképpen felszólították a 18-45 év közötti férfiakat és a 18-40 év közötti nőket, hogy 1945. január 3-án a helybeli iskolába gyülekezzenek. Innen kísérték bennünket a mérki régi határőrségi laktanyába, ahol a mérki sváb származásúak már össze voltak gyűjtve. Mérkről gyalog kísérték bennünket a 12 km-re fekvő Nagykároly megyeházának épületébe és még egy-két szomszédos épületbe gyűjtötték össze a következő falvak lakosságát: Csanáros, Kálmánd, Kaplony, Mezőfény, Mezőpetri, Mezőterem, Szaniszló, Kismajtény és Nagymajtény. Tehervagonokból álló szerelvényvel 1945. január 6-án indítottak útnak bennünket. A mi szerelvényünk a Don-medence egyik ipari településére érkezett meg 1945. január 25-én. Megérkezésünk után az internáltak megnevezést használták velünk szemben, a személyi lapok is ilyen értelemben voltak kitöltve. A térségben találkoztunk erdélyi szászokkal, a nők kivétel nélkül bőszojnyás népviseletükről voltak felismerhetők.”⁴⁰

Véleményünk szerint a szovjet katonai hatóságoknak ez az intézkedése nem tett különbséget egyik vagy másik ország között, hiszen az emberek összeszedése Magyarországon éppen úgy folyt le, mint a szomszédos Észak-Erdély területén.

Északkelet-Magyarország

Az előzőekben már utaltunk arra, hogy e területről már a kezdetben jöttek át különböző szovjet csoportok a német nevű és származású polgári lakosság összeszedése és elszállítása céljából. Ezért itt elsősorban Borsod, Abaúj és Zemplén, illetve a teljes Heves megye, valamint Szolnok megyének a Duna-Tisza között fekvő térségével foglalkozunk.

A külügyminisztériumi források alapján egyértelműen megállapítható, hogy ebben a térségben 171 faluból, községből és városból került sor polgári lakosság összeszedésére és a Szovjetunióba való szállítására. A mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 89, a Heves megyei területnek 82 településéből szedtek össze embereket, holott e megyék az 1941-es népszámlálás adatai szerint alig rendelkeztek német anyanyelvű lakossággal.⁴¹ E térségre vonatkozó vizsgálódásunknál még 14 r. k. plébánia *historia domus*ára támaszkodtunk, ezenkívül 40 helyi tanácstól kaptunk értékes adatokat. A források szerint az összeszedett férfiakat és nőket Szerencsen gyűjtötték össze. A községi tanácsok érteaitései alapján kirajzolódott az is, hogy Kál-Kápolna, Jászberény és Ceglédbercel helységeken ugyancsak hasonló gyűjtőtáborokat hoztak létre 1945 januárjában.⁴²

Borsod-Abaúj-Zemplén megye 89 községéből 4801 olyan polgári személyt (4116 férfi és 685 nő) gyűjtöttek össze német neve és származása miatt, akiért különben a helyi elöljáróságok erkölcsi-politikai felelősséget vállaltak. Az összeszedett polgári személyek számában 445 fővel Miskolc vezeti a sorrendet, majd Diósgyőr következett 268 (251 férfi és 17 nő) fővel. Ezenkívül

⁴⁰ H. O.-né hódmezővásárhelyi nyugdíjas gimnáziumi tanárnő (volt mérki lakos) visszaemlékező levele alapján.

⁴¹ HIL: KÜM HDF O

⁴² SzSzmL: Szabolcs-Ung. vm. főispáni iratok. 1007/1945. és 1085/1945. sz. Köszönöm a Szerencs, Tokaj, Tállya, Monok, Bodrogkislalud, Sárospatak római katolikus plébániától kapott értékes információkat. Külön köszönöm Patrik József plébános Rátka községre vonatkozó visszaemlékező sorait, és dr. Váradi József miskolci plébános úr visszaemlékező levelét. Lásd továbbá — Vác, Püspöki Levéltár: 183/1945. sz. Ceglédbercel r. k. plébános jelentése szerint 25 faluból itt gyűjtötték össze a közel 3600 személyt, akik innen kerültek a Szovjetunió különböző táboraiiba.

még 30 községből szedtek össze nőket.⁴³ Zemplén megyében három helyen (Rátka, Hercegkút és Károlyfalva) éltek németek 1754-ben történt letelepítésük óta. Az 1941-es népszámláláskor alig 1200 lélekszámú Rátka községből 274 (209 férfi és 65 nő) személyt szedtek össze németként, az ekkor alig 1100 fős Hercegkútról 136-ot (90 férfi és 46 nő), ugyanakkor a szintén németek által lakott Károlyfalva községből egyetlen személyt sem vittek el.⁴⁴

A következőkben néhány olyan községből mutatjuk be az elszállítottak számát, amelyekben tudomásunk szerint nem éltek németek.⁴⁵

Bodrogkisfalud	78 fő	Serényfalva	56 fő
Tiszaladány	50 fő	Tiszatardos	35 fő
Csobaj	49 fő	Erdőbénye	40 fő
Szerencs	49 fő	Bodrogkeresztur	202 fő
Csaroda	79 fő	Böcs	34 fő
Tarcal	124 fő	Felsőzsolca	117 fő
Csernely	45 fő	Edelény	40 fő
Kenézlő	146 fő	Tornai járás	188 fő

A szomszédos Heves megyéből az összeszedett német nevű és származású személyek száma 2058 fő (ebből 146 a nők száma). A legtöbb embert az akkori Heves községből szedték össze (105), de jelentős volt még az összegyűjtöttek száma Kompolt (78 fő), Kál (46 fő), Gyöngyöspata (64 fő) és Adács (57 fő) községekben is. A Heves megyei községekben összeszedett polgári lakosság a Kál-Kápolna területén felállított táborból került Szolyván keresztül általában Ukrajnába.⁴⁶

Több káplán és plébános híveinek sorsában osztozva szintén Szerencs gyűjtőtáborán keresztül került ki a Szovjetunióba. Közülük néhányan ott veszítették életüket, mint Szerednyi (Szloboda) János tarcali, Stumpf Mátyás tokaji plébánosok. Utóbbiról az egyházközségi képviselőtestület 1946. május 12-én megtartott ülésének jegyzőkönyvében a következő áll: „Dr. Skripeczky Béla püspöki tanácsos ideiglenes adminisztrátor bejelenti, hogy a kényszermunkára elhurcolt Stumpf Mátyás tokaji plébános hivatalos helyről vett értesítés szerint Oroszországban elhunyt.”⁴⁷

Budapest környéke és a Duna-Tisza köze

Az 1945-ös főváros területével kapcsolatos kérdésekkel nem foglalkoztunk, mert az egy önálló dolgozat témáját ölelheti fel. Az általunk vizsgált külügyminisztériumi anyagok alapján világos, hogy a 4655 összeszedett és elhurcolt polgári személy csupán igen szerény hányada a teljes létszámnak. Sokakat még a felszabadító harcok időszakában (pl. január 13–14-én) óvóhelyről, lakásról vittek el. Az 1945. március havi eseményekre utalva több olyan forrás található, amelyben a Budapesti Nemzeti Bizottság és más szervek kérték a még Debrecenben székelő

⁴³ HIL: KÜM HDF O

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ R. k. Plébánia Tokaj: Az 1946. május 12-én készült egyházközségi képviselőtestületi ülés jegyzőkönyvéből. Köszönöm Gyulai László plébános úr tájékoztató levelét.

Ideiglenes Nemzeti Kormány közbenjárását a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál, hogy a fővárosban szüntessék meg a polgári lakosság összefogdosását és elhurcolását.⁴⁸

Az Ipolytól kezdődően a mai Nógrád és Pest megyék területéről mintegy 30 községből 2729 polgári személyt (2447 férfi és 282 nő) szállítottak ki a Szovjetunióba. Ez Nagymaros 399, Kismaros 86, Érd 704, Gyömrő 196, Ujhartyán 167, Szendehely 133, Zebegény 81, Diósd 103, Nagybörzsény 65 civil lakóját érintette.⁴⁹

Az adatok pontosítása céljából kutatásokat végeztünk a Váci és a Székesfehérvári Püspöki Levéltárakban. Tettük ezt azért is, mert a főváros 1945-ös területének kivételével a térség egyik része Vác, a másik része pedig (Csepel és Csepel-sziget összes községe) Székesfehérvár püspökségéhez tartozott és tartozik még ma is. A püspöki kar tagjai 1945. május 18-án kelt és a miniszterelnökhöz címzett levelükben kérték az „államhű németek deportálás alóli mentesítését”, hiszen közülük 32000 ember hordta a „hűséggel a hazához jelvényt”.

Az egyházi források szerint Budapest környékének említett 30 községén kívül a Csepel-sziget és Buda térségének területén 6 községből 1286 fő volt az elhurcoltak száma. A szigetcsépi plébános 1945. május 15-én kelt levelében azt írja, hogy „még ma is az 1944. december 31-én elhurcolt robotosok hazatéréséért imádkozunk”. Szigetbecse 1947. augusztus 9-én kelt jelentése arról adott tájékoztatást, hogy a 66 elhurcoltból csak 30 tért haza, 4 nő és 32 férfi a fogságban halt meg.⁵⁰ (Az egyházi források egyébként a kiépült internálótáborok problémáira is felhívták a figyelmet.)⁵¹

A Váci Püspökség területéről a plébánosi jelentések közül sok a német nevűek ún. „fasiszta tisztogatási akciójáról” tesz említést. Rákospalotán — a plébánosi jelentés szerint — 1945. január 20-án kezdődött el az akció. Két nap múlva, 22-én kidobták, hogy a német származásúak, német nevűek, és azok, akik német nevüket magyarosították, jelentkezni kötelesek. Ekkor csak 300 főt szállítottak Pestszentlőrincre. Néhány nappal később a 20-45 év közötti férfiakból került sor 1200 összegyűjtésére. Ezekből csak 680-700 személyt vittek Gödöllőre fegyveres kísérettel a premontrai kolostorba. Néhány beteget ugyan elengedtek, de a többit elszállították.⁵²

Kispest vonatkozásában a jelentések létszámról nem tesznek említést. A jezsuita házfőnök 1945. március 26-i jelentésében megemlíti, hogy a rendház kriptájában átlagosan 300-500 fő között van a front elől menekültek száma. A plébánián a káplánok és maga a plébános sem voltak biztonságban, s menekülni voltak kénytelenek a szovjet katonai hatóságok által alkalmazott összegyűjtés elől. A jelentés az internálásról is említést tesz. Így pl. 1945. március 8-án „sok férfit internáló-táborba vittek, ma, férfiakat és nőket az elfogás veszélye fenyegeti”.⁵³

A Ceglédbercel községben létrehozott gyűjtőtáborot már említettük. A községben két ízben került sor a német nevű és származású lakosság összegyűjtésére. Ceglédbercelről 730 férfit

⁴⁸ HIL: KÜM HDF O 3., 5., 9., 10., 12., 19-20., 43. és 101. sz. dobozok.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Székesfehérvár, Püspöki Levéltár: 25/1945., 118/1945., 185/1945., 519/1945., 656/1945. és 952/1945. sz.

⁵¹ Több pap és szerzetes az internálás sorsára jutott, néhányan közülük az internáltak lelki gondozása céljából a misézésre engedélyt szereztek. Egy másik jellegű forrás a szlovákiai területről magyar érzelmű papok kiutasítása mellett azt is megállapítja, hogy „Horák roznányói egyházmegye püspöki tanácsos a *Benesék fizetett papi úgynöke* Szentkútnál misézett és a következőkben is ott lesz”, holott eddig több papot toloncoltak át szlovák területről. Uo.: 855/1945. és 952/1945. sz.

⁵² Váci Püspöki Levéltár: 1/1945. sz.

⁵³ Uo.: P. Jámor László S. J. kispesti házfőnök és a plébánia 41/1945. és 629/1945. sz. alatt iktatott jelentései.

és nőt vittek el 1945. január 1–13-a között, majd január 30-ig. Ezenkívül itt gyűjtötték össze 25 faluból azt a 3600 embert, akit Ukrajnába vittek. A Nógrád megyei Berkenye községből január 5-én és 6-án szedtek össze és szállítottak el 81 férfit és nőt 16–45 éves korig. Taksony községből 630 személyt vittek el. A munkatáborból 48-an jöttek haza 1946 márciusában. Az elmondások szerint a 630 elszállított személyből az úton 116 személy vesztette életét.⁵⁴ Taksony temetőjében a bejáratnál szemben lévő nagy kereszt alatti márványtáblára annak a 192 személynek a nevét vésték rá, akik Ukrajnában haltak meg. A márványtábla egyik oldalán ez a felirat áll: „A keresztet a távolban elhunyt ismeretlen helyen nyugvó szerettei emlékére állította a taksonyi nép. 1965.” Wieland Mihály akkori esperes-plébános az összeszedettek létszámának pontosítása érdekében a következőket írta a historia domusba: „1945. január 2-án a község mindkét nembeli ifjúságát, 45 éves korig a férfiakat, 30 éves korig a nőket elhurcolták, mint robotosokat Oroszországba, 736-ot. Ezek általában 5 év múlva jöttek vissza, kivéve azokat, akik ott haltak meg.”⁵⁵

A pilisi térséggel határos Komárom megye keleti területein Keszthely, Felsőgalla és Tatabánya körzetében 582 polgári személyt szedtek össze és szállítottak el a szovjet katonai hatóságok, illetve ennyi felkutatásáért és Magyarországra valóállításáért vállaltak a helyi előljáróságok erkölcsi-politikai felelősséget.⁵⁶

A mai Bács-Kiskun megye területére vonatkozóan 15 községből vannak adataink az elszállított polgári lakosságról. Innen 1100 embert (853 férfi, 257 nő) vittek el a szovjet katonai szervek. A legtöbbet Harta községből szedték össze; 207 férfit és 186 nőt. Ezenkívül jelentős volt a létszám Bácsalmás (96), Rémm (27 férfi és 52 nő), Borota (24) és Jánoshalma (55) községben.⁵⁷ Ezeket az adatokat nem éreztük teljesnek, s ezért a térség több községi tanácsához és néhány nemzetiségi iskola igazgatójához fordultunk információért. Így a fentiekben ismertetett létszámot (1100 főt) sikerült kiegészítenünk, mert Császártöltésről 400, Katymárról 25, Csávolgyról 48, Hajósról 600, Bácsbokodról 41 és Nemesnádudvarról 200 civilt szedtek össze és vittek el a szovjet katonai hatóságok. Így tehát a mai Bács-Kiskun megye területéről 2414 fő volt az a polgári személy, akit német neve vagy származása miatt internáltak vagy deportáltak a Szovjetunió különböző területeire.⁵⁸

Harta nagyközség tanácselnökének tájékoztató levele arra a jelenségre hívta fel a figyelmünket, hogy milyen körülmények között és milyen módszerrel gyűjtötték össze az embereket. Itt is névsor készült a német ajkúakról, s ha a keresett személyt nem találták otthon, mást vittek el helyette. Hartáról az összegyűjtött embereket lovasokocsiakkal vitték Soltvadkertra, s onnan vonattal tovább. A hartaiak zöme bányában dolgozott és építkezéseknél volt. „A nehéz körülmények, a rossz táplálkozás, az időjárás viszontagságai, a nehéz munka miatt sokan megbetegedtek, többen meghaltak.”⁵⁹

A Pest megye területére vonatkozóan több községi tanács által közölt adatok és a külügyminisztériumi névsorok között lényeges az eltérés. Nagymaroson a tanács által közölt 399 fővel

⁵⁴ Uo.: 8/1945., 183/1945. és 3183/1946. sz.

⁵⁵ R. k. Plébánia, Taksony: Köszönöm Jancsó Imre plébánosnak, a historia domus megálapításának közlését.

⁵⁶ HIL: KÜM HDF O

⁵⁷ HIL: KÜM HDF O

⁵⁸ Köszönöm a szövegben felsorolt általános iskolák igazgatóinak értékes adatokat tartalmazó értekezéseit. Külön köszönöm Heckenberger Péter nemesnádudvari isk. igazgatónak a főjegyző 1945. január 19-én kelt jelentése levéltári jelzetének közlését. Lásd Bács-Kiskun megyei Levéltár, Kecskemét: Közigazgatási iratok, 20/1945.

⁵⁹ Nagyközségi Közös Tanács, Harta: 760/1988. sz.

szemben a külügyminisztérium 750 főben állapítja meg az elhurcoltak létszámát (a különbség 351 fő). Nagybörzsöny tanácselnökének tájékoztatójából a hazatérés útvonaláról kapunk képet. A Verőcemarosról kapott adatok azonosak a más forrásokban levőkkel. A Zebegény községről küldött tájékoztató 1945. január 5-ében határozza meg az elszállítás időpontját és 40 főnél több személyt mutat ki, mint a korábbi források. Újhartyánról a tanács 20 fővel nagyobb létszámot mutat ki, mint a külügyminisztérium, a Ceglédbercel tanácsától kapott létszám viszont megegyezik a korábbi forrásban közölt adatokkal és létszámmal.⁶⁰

A Csömör községről szóló tanácsi tájékoztató szerint az első csoportot 1944. december 31-én szedték össze. Ekkor 25 személyt vittek Gödöllőre azzal az indokkal, hogy ott igazolványt kapnak és szabadon mozoghatnak. 1945. január első napjaiban további 45 személyt vittek Gödöllőre, ahol ekkor már több százra volt tehető az összegyűjtöttek száma. Innen az emberek gyalog Vác–Aszód–Jászberény útvonalon, majd vonattal Lökösházán keresztül jutottak Foksánra, e romániai nagy hadifogoly-gyűjtőtáborba.⁶¹

Egy plébánosi levél alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy jelentős lehet az olyan községek száma, amelyeknek adatai nem szerepelnek a külügyminisztériumi névsorokban. Valamennyi eltérés és hiány felderítésére azonban nem vállalkozhatunk. Gyömrőre vonatkozóan lényegtelen eltérések vannak a létszámban: a plébánia szerint 108 polgári személyt, a külügyminisztériumi névsor szerint csak 105 személyt vittek el. A plébániai adatok szerint a Gyömrőről elvittek közel fele nem volt sem német nevű, sem német származású, hanem csak magyarul beszélő. A környékről összeszedettek száma 1800 körül mozgott, túlnyomó részüket Vecsés, Soroksár, Szigetszentmiklós és környéke lakosai tették ki. Baskíriába szállították őket, ahol egy barakk-táborban éltek, majd innen 1945. december 25-én, mivel a tábort felszámolták, az összes ember Grúziába került át.⁶²

Az előzőekben leírtak alapján az 1945-ös területű Budapestről 4655, Nógrád és a mai Pest megye területéről 2729, Komárom megye keleti részéről 582 és a mai Bács-Kiskun megye 15 községéből 1100, összesen 9066 polgári személyt — zömében német anyanyelvűt és származását — szedtek össze és deportáltak a szovjet katonai hatóságok 1945. januárjában. Más forrásokban végzett kutatásaink szerint e számot 10736 fővel meghaladja a ténylegesen elszállítottak száma és így 150 híján megközelíti a húszszezret!

Délkelet-Dunántúl térsége

Ebben a térségben lényegében három egymástól elkülönülő megyével van dolgunk; Somogy keleti részével, ahol viszonylag kevesebb a németiség száma, Baranya és Tolna megyék, ahol a németiség aránya az országos átlagot jóval meghaladta.

Somogy megyében a németek által lakott községekben a polgári lakosság összeszedése és elszállítása 1945. január első napjaira tehető. Erre vonatkozó vizsgálódásaink eredményeit már 1986-ban ismertettük, s egy az NSZK-ban később megjelent munka, amely részletesen foglalkozik Észak-Somogy németek által lakott községeinek történetével a betelepítéstől az 1946–1948-as kitelepítésekig, e kérdést ugyancsak tárgyalja. Megállapítja, hogy 1945. januárjában e

⁶⁰ Nagymaros, Verőcemaros, Zebegény, Nagybörzsöny, Újhartyán és Ceglédbercel községi tanácselnökeinek értesítése alapján.

⁶¹ Csömör Nagyközség Tanácsa elnökének levele.

⁶² Nagy Béla gyömrői plébános levele alapján.

térség 9 községéből 200 férfit és nőt szedtek össze a szovjet katonai hatóságok, közülük 79-en haltak meg a fogságban.⁶³

Baranya—Tolna megyékre vonatkozóan más összefüggésben, a témával kapcsolatos saját kutatásainkkal párhuzamosan, jelentős feltáró munkát végzett Füzes Miklós, a Baranya megyei Levéltár főmunkatársa. Publikált munkájának „5. Igénybevétel jóvátételi közmunkára” c. részét majd teljes egészében átvesszük és felhasználjuk.⁶⁴ Füzes Miklós saját megállapításunkkal azonos véleményének ad hangot, amikor azt írja: „a szovjet katonai hatóságok a magyar polgári közigazgatás szervező munkája alapján közmunkára vették igénybe a német nevű, illetőleg származású, valamint az 1941. január 1-től katonai szolgálatot teljesítő személyeket, nemzetiségi hovatautosásra való tekintet nélkül.”⁶⁵

Baranyában 733 közmunkára vitt személy felkutatását kérték utóbb a hatóságok. Füzes Miklós véleménye szerint e szám nem lehetett az elhurcoltak teljes száma, mert csak azoknak az adatait vették fel a listára, akiknek személye politikai szempontból kifogás alá nem esett, nem voltak nyilasok, politikai pártoknak aktív tagjai, a Volksbund tagjai és német származásúak. Ez tehát azt jelenti, hogy németek felkutatását nem kérték, kivéve azokat, akik „az 1941. évi népszámláláskor magyar anyanyelvűnek vallották magukat, ha pedig német anyanyelvűnek, ez esetben csak akkor, ha magyar érzelmükről tanúságot tettek”.⁶⁶

Érdemes összevetnünk az idézett munkában feltüntetett községeket a külügyminisztériumi forrásokban szereplő községi adatokkal, s majd ezeket — a korábbihoz hasonlóan — a községi tanácsi, püspöki levéltári és helyi plébániai forrásokkal. Hetven községre van adatunk, közülük azonban Cikó község nem Baranya, hanem Tolna megyéhez tartozik. A 69 baranyai községből 49 az olyan siklói és szentlőrinci járásban fekvő község, ahol sem német nevűek, sem német származásúak nem éltek. Ezzel szemben 11 községben az összeszedettek feltehetőleg németek lehettek, mert Drávaszabolcs, Harkány, Ipacsfa, Korpád, Máriagyüd, Márfa, Nagyharsány, Szentlőrinc és Terehegy községekben jelentéktelen számban ugyan, de az 1941-es népszámlálás adatai szerint éltek német anyanyelvűek. A többi községben azonban kevésnek tűnik az elhurcolt személyekről kimutatott szám. Abban az esetben, ha a Volksbund jelentős volt a községben, érthető, hogy Barátur 14, Hetvehely 1, Hosszúhetény 1, Nagykozár 3, Pécsvár 29, Püspökbogád 1, Püspöklak 2, Szatnak 12 és Szentkatalin csupán 15 személy felmentését és hazahozatalát kérte.⁶⁷ Füzes Miklós munkájában nem talákoztunk azzal, ami a külügyminisztériumi forrásokban szerepel, hogy Pécsbányatelep 46 (31 férfi és 15 nő) Sásd és környéke 74 (közülük 15 nő), Adorján, Baranyahidvég, Baranyajenő, Gödre, Palé, Zengővárkony, Püspöknádasd, Bükkösd, Erdőmecske, Nagypall, Apátvarasd községekben az előljárási felmentésért még további 418 személy (ebből 186 nő) mentesítését kérték. Ezenkívül még Pécs városát szükséges megemlítenünk, ahol 298 férfi és 14 nő felmentését kérte a polgármesteri hivatal.⁶⁸ Külön kell szólnunk még két további községről. Sellye vonatkozásában Füzes munkája és a külügyminisztériumi anyagok között lényegtelen ugyan az eltérés, mert Füzesnél 35 személy, a külügyi anyagokban 8 férfi és 35 nő neve szerepel. Ennél nagyobb az eltérés viszont Nagypeterd község

⁶³ Zielbauer György: Észak-Somogy németisége XX. századi történetének néhány kérdése. Somogy, 1986/6. 87–94. Lásd továbbá — Dr. Anton Tafferner: Heimatbuch der Nordschomodei. München, 1973.

⁶⁴ Füzes Miklós: A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők Délkelet-Dunántúlon 1941 és 1949 között. In: Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. Pécs, 1986. 715–773.

⁶⁵ Uo. 729.

⁶⁶ Uo.: 730. Az én kiemelésem — Z. Gy.

⁶⁷ Uo. és az 1941-es népszámlálás adataival való összehasonlítás.

⁶⁸ HIL: KÜM HDF O 2., 4., 18., 39., 48. és 89. dobozok.

esetében, ahol Füzes csak 4 személyt említ, a külügyi anyagok névsorában viszont 56 személy neve szerepel.

Füzes Miklós összesen 733 elhurcolt személyt mutat ki. Ezzel szemben az általunk vizsgált dokumentumok (Siklós és Mohács, valamint térségének 132 személyével együtt) ennél 1666 névvel többet tartalmaznak. Baranya megyéből tehát 2399 olyan személyt szedtek össze és vittek el a szovjet hatóságok, akiknek felkutatását a helyi hatóságok kérték. Nem rendelkezünk azonban azok nevével vagy számával, akiket ugyan szintén elvittek, de folksbundos, vagy egyéb tevékenységük miatt mentesítésük kérése nem jöhetett számításba.⁶⁹

A Délkelet-Dunántúl térségére vonatkozóan szintén folytattunk kutatásokat püspöki leltárban, püspöki engedéllyel a helyszínen több plébánia historia domusában, illetve több plébánostól írásban kaptunk tájékoztatást és több helyi tanács is nyújtott értékes tájékoztatást. Az alábbi felsorolásban csak azokat a községeket említjük, amelyek az eddigiek során nem fordultak elő, adataikat pedig az egyházi források szolgáltatták. Ezekkel növekszik a szovjet hatóságok által összeszedett és a Szovjetunióba elvittek száma.⁷⁰

Áta	1 férfi	6 nő	= 7 fő
Egerág	1 férfi	9 nő	= 10 fő
Orfű	4 férfi	5 nő	= 9 fő
Feked	14 férfi	8 nő	= 22 fő
Kozármisleny	6 férfi	8 nő	= 14 fő
Pécsvárad és filiái	62 férfi	105 nő	= 166 fő
Szederkény	12 férfi	30 nő	= 42 fő
Magyarszék	22 férfi	20 nő	= 42 fő
Összesen:	121 férfi	191 nő	= 312 fő

További források szerint az Ujpetre községhez tartozó településekről (Ujpetre, Vokány, Kiskassa és Pécsdevecser) 150 férfi és 36 nő összeszedésére került sor. A szomszédos Kia- és Nagybudmér községekből 13 személyt (7 férfi és 6 nő) vittek el a szovjet hatóságok.⁷¹

A következőkben a helyi tanácsok értesítései alapján az eddig még nem ismertett adatokat mutatjuk be:⁷²

Bodjád	3 férfi	9 nő	= 12 fő
Véménd			= 118 fő
Mágócs	-	30 nő	= 30 fő

⁶⁹ Uo. 2. doboz.

⁷⁰ Köszönöm Kóbia Helmut egerági, Bruszlauer János erdőmecskei, Bókai István kozármislenyi, Mott János pécsvárad, Hargitai János szederkényi és Lónay Ödön magyarszéki plébánosok tájékoztató értesítései.

⁷¹ Köszönöm Rittinger Engelber ujpetrei tanár és Schusztter Ádám nyugdíjas budméri igazgató adatközlő levelét.

⁷² *Községi tanácsok*: Borjád 1551/1988., Erzsébet 442-2/1988., Somberek 572/1988., Kétfalu 938/1988. és Pécsvárad 1244/1988. sz. A felsorolt tanácsok elnökei kívül köszönetet mondok Bogos Ferenc vérédi, Sziveri Mátyásné mágocsi, Geiger Mihályné, Pesti Lajos erzsébeti, Honvéd Ferenc lippói, Dombai Gyula somberek, Moszider József kétujfalui tanácselnöknek, és dr. Kófiás Mihály pécsvárad, vb. titkárnak visszaemlékezést összegyűjtő és adatokat egyeztető munkájukért.

Majs			=	40 fő
Erzsébet	8 férfi	8 nő	=	16 fő
Kátoly	6 férfi	19 nő	=	25 fő
Szellő	5 férfi	9 nő	=	14 fő
Lippó	13 férfi	-	=	13 fő
Somberek	vegyesen		=	100 fő
Teklafalu	vegyesen		=	35 fő
Endrőc	vegyesen		=	25
Kétujfalu	vegyesen		=	12 fő
Pécsvárad társközségeiből (zömében nők)			=	248 fő
Összesen: vegyesen, de zömében nők				= 688 fő

Emellett a helyi tanácsok értesítései szerint Mecseknádasd, Mozsgó és Kaposszekcső községekből, valamint ezek társközségeiből jelentős számban vittek el német nevű és származású személyeket.⁷³

Tolna megye számára a példát Baranya megye adta az adatok beszerzését szolgáló körirat megfogalmazására, amikor az elvittek, illetve mentesítendők jelentését kérte a megyei vezetést. Az adatokat a községek közvetlenül a külügyminiszternek küldték meg. Füzes Miklós szerint az alapiraton található feljegyzés szerint 4134 személyt kereshettek, az alábbi járási megoszlásban:⁷⁴

Dombóvári járás	400 fő
Központi járás	188 fő
Sárdbogárdi járás	320 fő
Simontornyai járás	1103 fő
Völgységi járás	1971 fő
Nagykónyi	68 fő
Paks	84 fő

Megjegyezzük, hogy a központi járás 188 személye közül 166 főt Bátaszékről szedtek össze. Az általunk kutatott külügyminisztériumi anyagokból arra a következtetésre jutottunk, hogy 1945-ben a helyi eljáróságok összesen 1805 személy (ebből 348 nő) felkutatását kérték. Érdekességgént említjük meg, hogy ezekben az anyagokban Bátaszék, Paks községek egyáltalán nem szerepelnek. Ezzel szemben a központi járás községeiből 68 személy Tolna községre esik, s ha itt számításba veszem Bátaszék 166-os létszámát, akkor a kettő összege meghaladja a járásra kimutatott 188 főt, mégpedig 46-os többlettel.⁷⁵

Az adatok összevetése és pontosítása céljából, mint említettük, plébániákhoz, helyi tanácsokhoz fordultunk adatokért, de Tolna megye több plébániáján személyesen is folytattunk kutatást a historia domusokban. A völgységi járáshoz tartozó Kakasd község tanácsa szerint a faluból 96 németajkú civilt szedtek össze és vittek el Sztálinó környékére bányamunkára. A község történetét feldolgozó, az NSZK-ban megjelent már idézett munka ugyancsak 96 főben állapítja meg a szovjet katonaság által összeszedettek létszámát, azzal a pontosítással, hogy

⁷³ Kaposszekcső, Mecseknádasd és Mozsgó tanácselnökének értesítéséből.

⁷⁴ Füzes M.: i. m. 730-731.

⁷⁵ Uo.

közülük 72 nő és 24 férfi volt. Közli azt is, hogy a fogságban 23 nő és 11 férfi halt meg, viszont nem utal arra, hogy a túlélők milyen módon és mikor kerültek haza.⁷⁶

A Mázaszászvárhoz tartozó községek területéről a szovjet csapatok már átvonulásukkor 50 civil személyt vittek el, majd a lakásokról még további 15 civilt „gyűjtötték be”. A külügyminiszteri anyagok szerint Györkönyből 48 személyt szedtek össze. A nyugdíjas tanácselnök visszaemlékező levele szerint a helyi előljáróság 1945. január közepén közel 50 személynek küldött felszólítást jelentkezésre, de csak 20 fő tett eleget a felszólításnak. Így azután egy előljáró a szovjet karhatalommal házról házra járva összefogdosott még közel 35 személyt, akiket Bajára, majd onnan Ukrajnába vittek.⁷⁷ A mai Nagydoroghoz tartozó Bikács községből 1945. január 4-én, majd január 10-én összesen 91 személyt vittek el Szekszárdon keresztül Bajára, s onnan tovább Ukrajnába. Közülük 21 személyt halt meg. Zomba községből csak nőket vittek munkaszolgálatra, akik Rosztov térségében bányákban és építkezéseken dolgoztak. Az elhurcoltak száma 25 volt.⁷⁸ Hőgyészen hasonló módon írták össze és vitték el az embereket, mint az Eleken történt. A különbség talán csupán az, hogy először az előljáróság mindössze 50 volkbundost írt össze. Ezt követően „kezdődött el az emberi önzést visszatükröző rosszindulat”: névsorokat írva egymást jelentették fel az emberek. Így azután a szovjet parancsnokság által kért újbóli listára már 350 személy neve — több mint fele fiatal leány és nő — került, akiket 1945. január 3-án Bajára szállítottak orosz katonai gépkocsikkal.⁷⁹

A plébániáról gyűjtött adatok abból a szempontból érdekesek, hogy a nemek szerinti megoszlást illetően részletesebbek, mint a tanácsi feldolgozások. Az egyházi források alapján a szovjet katonai hatóságok által összeszedett és elszállított polgári személyek száma az alábbiak szerint alakult:⁸⁰

Lengyel	13 férfi	10 nő	= 23 fő
Kisdorog	20 férfi	53 nő	= 73 fő
Mucsi	46 férfi	56 nő	= 102 fő
Cikó	20 férfi	27 nő	= 47 fő
Szállka	14 férfi	41 nő	= 55 fő
Grábóc	13 férfi	26 nő	= 39 fő
Kéty	20 férfi	36 nő	= 56 fő
Diósberény	20 férfi	72 nő	= 92 fő
Németkér	26 férfi	18 nő	= 44 fő
Összesen:	192 férfi	339 nő	= 531 fő

⁷⁶ Községi Tanács, Kakasd: 394/1988. sz. Lásd továbbá — Kakasd — Geschichte und Brauchtum einer deutschen Gemeinde in der Schwäbische Türkei. 191. és 194. p.

⁷⁷ Köszönöm Potyondi János mázaszászvári és Lück János ny. györkönyi tanácselnök részletes tájékoztatását.

⁷⁸ Községi Tanács Nagydorog: 1306/1988. sz. és Zomba: 620-2/1988. sz.

⁷⁹ Pál Imre hőgyézi tanácselnök feljegyzése a túlélők visszaemlékezése alapján.

⁸⁰ Köszönöm Lenner Jenő lengyeli, Szinger József kisdorogi, Ónodi János mucsii, Weisenburger József cikói, Prettl Ádám szállkai, Kalló József kétyi és Isgum József németkéri plébánosok minden részletre kiterjedő tájékoztatásait.

Tolna megyére vonatkozóan okvetlenül szólnunk kell egy 1972. évi kiadású nagyobb munka egyik rövid fejezetéről. Ez a „Németek hadi munkaszolgálatára” c. rövid alfejezet azt állapítja meg, hogy Tolna megyéből a munkaszolgálatos akció során 4445 személyt vettek igénybe.⁸¹

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Magyarország területéről 1944. december 22-től 1945. január végéig, tehát jóval megelőzve kitelepítésüket, a szovjet katonai hatóságok a már felállított magyar közigazgatás segítségével nagy számban szedtek össze és vittek el német anyanyelvűeket, német származásúakat és német hangzású nevet viselőket munkaszolgálatra. A különböző forrásokban szereplő adatok nem nyújtanak pontos képet az elszállítottak létszámáról, mivel a zömében használható külügyminisztériumi anyagokban csak azoknak az adatok szerepelnek, akikért a helyi előljáróságok politikai-erkölcsi felelősséget vállaltak. Adatainkból az is kiderül, hogy bár az akció „a” németek kiszűrését célozta, ténylegesen nagymértékben sújtotta azokat, akik nem voltak nácik és velük együtt azokat is, akiknek semmi közük sem volt a németiséghez. Több esetben bebizonyítottuk, hogy a Szovjetunióba ténylegesen elszállítottak és a külügyminiszteri névsorokban szereplők száma között rendkívüli eltérések vannak. Mindent egybevetve Magyarország területéről hozzávetőlegesen az alábbi részletezés szerint kerültek polgári személyek a Szovjetunióba:

Tiszántúl és Északkelet-Magyarország	16 156 fő
Budapest környéke és a Duna-Tisza köze	19 802 fő
Délkelet-Dunántúl	8 055 fő

Bizonyíthatóan elszállított polgári személyek száma Magyarországról	44 013 fő
---	-----------

A polgári személyek hazaszállítása — ez elsősorban a betegeket és a nőket érintette — a szovjet területekről 1945 őszén indult meg, de számuk elenyésző volt. A betegek hazaszállítása 1946-ban folytatódott, létszámukra vonatkozóan azonban adatokkal nem rendelkezünk. Tudjuk viszont, hogy az 1946. augusztus 1-jén Debrecenbe érkezett hadifogoly-szállítmányban 11 civil volt, majd Brassón keresztül Krivojrog térségéből 45 további civil (köztük 11 eleki férfi és 8 nő) érkezett meg.⁸² Mint arra már a bevezetőben utaltunk, az 1946. december végéig a Szovjetunióból hazatért 16 322 hadifogolyból 1,85% volt a levente (292 fő), 3,77% (615 fő) a nő, 15,15% a polgári férfi (1472 fő): az egy éven aluli gyermekek és az egyéb kategóriákba kereken 5%, vagyis 815 fő tartozott. A polgári személyek száma összesen tehát 3194 főt tett ki.⁸³

Úgy gondoljuk, hogy a polgári lakosságnak a fogolytáborokból való hazaszállítását a Népjóléti Minisztérium névsorainak felhasználásával kell pontosítanunk. E névsorok tételes vizsgálata során megállapítottuk, hogy 1947. január 1-jétől 1948. december 31-ig bezárólag 26 232 polgári személy, 7090 nő és 6965 fiatalkorú levente érkezett haza a Szovjetunióból.⁸⁴ A levente

⁸¹ Puskás Attila: Történelmi fordulat Tolna megyében 1944—1945-ben. 154–156. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből IV. kötet. Szekszárd, 1972.

⁸² HIL: HM Eln.O. 25737/1946. és 34037/1946. sz. Utóbbi csoport egyik eleki női tagja azért került haza, mert USA Cincinnati városában született.

⁸³ Stark: Magyarország második világháborús... i. m. 64.

⁸⁴ UMKL : XIX-C-1-i. Népjóléti Minisztérium Hadifogolygondozó Osztály névsorai. 27. 28. doboz.

problémánál szükséges megállnunk. Ezt a „levente” minősítést ui. azok a személyek is megkapták, akiket lakásukról szedtek össze „németként” a szovjet katonai hatóságok. Ezt mutatja az 1947. július 13-án Debrecenbe érkezett szállítmány 38 279 sorszámú 1929-ben született és „levente” minősítést kapott egyéne, aki elfogásakor túl volt a levente korhatáron.⁸⁵

Nincsenek adataink arra vonatkozóan, hogy a polgári lakosság körében mekkora volt az elhaltak száma szovjet hadifogoly- és munkatáborokban. Azt sem tudjuk meghatározni, mennyi volt azoknak a német nevéeknek és német származásúaknak a száma, akiket 1947–1948-ban nem Magyarországra, hanem Németország szovjet megszállási zónájába szállítottak. Azt sem tudjuk megállapítani, hogy a Máramarosziget és Foksáni áteresztő állomásokon mennyi volt azoknak a száma, akiket SS-jelzésük miatt (bal hónalj alatt vércsoportjel) visszatartottak a szovjet hatóságoknál, majd csak 1950-ben adták át a magyar hatóságoknak. Ezeket a visszatérőket Tiszalök építkezéseire vitték és csak 1953 őszén engedték szabadon. Nem lehet a véletlennek tulajdonítani, hogy az NSZK-ban 1960-tól nagy propagandát fejtettek ki a Tiszalök címmel megjelent könyv kapcsán.⁸⁶

Véleményünk szerint a kollektív felelősség és büntetés elve alkalmazásának egyik formája volt a magyarországi némettség (német nevék és német származásúak) Szovjetunióba való válogatás nélküli internálása és deportálása, hiszen nagyon sokan egyéb más bűnnel nem rendelkeztek, mint csak azzal, hogy német hangzású volt a nevük. A polgári személyek hadifogoly múltjának keserű öröksége még napjainkban is érezteti hatását. A hetvenes évek közepéig a fogságban eltöltött évek még a nyugdíjalapba sem számítottak bele. Az egyik intézmény az előbbieken már idézett 38 279 sz. igazolvánnyal ellátott dolgozó 2 év és 6 hónapot fogságban eltöltött idejét szolgálati időnek ugyan elfogadta, de béremelés szempontjából nem vette figyelembe.⁸⁷

A hadifogságból hazaérkezett civil lakosság közül a német származásúak jelentős része családjából senkit sem talált Magyarországon, mert időközben 1946-ban, majd 1947–1948-ban a magyarországi némettség nagy részét kitelepítették Németország amerikai, később szovjet megszállási övezetébe. Az így hazatértek testileg leromolva, lelkileg összetörve rövid itt-tartózkodás után szökés útján elhagyták az országot. A kitelepítettek száma 1946-ban 135 655 fő volt, majd számuk 1948-ra közel 190 000-re emelkedett.⁸⁸

Zárogondolatként azt a kérdést szeretném kiemelni, hogy a polgári lakosság név vagy származás alapján történt elhurcolása a kollektív felelősség és büntetés egyik megnyilvánulási formája volt. Hiszen „Az a tény ugyanis, hogy valaki oroszoknak vagy németeknek, románoknak vagy magyarnak született, illetőleg ennek vagy annak vallotta magát, az nem képezheti sem jutalmazás, sem büntetés tárgyát.”⁸⁹ Hiába szépítenénk a dolgot, tény marad, hogy a német nevű és német származású lakossággal szemben a deportálás, a jóvátételi, a jóvátételi közmunka, vagy a „németek hadi munkaszolgálat” a hazai némettség kitelepítésének kezdete, s mint ilyen, a kollektív büntetés egyik formája volt, mégpedig a büntetés egyik legszerencsétlenebb és legellentmondásosabb megnyilvánulása. Annál inkább, mivel a deportálással úgyszólván elkerülhetetlenül, az ártatlan többséget sújtották (a volksbundosok zöme, az SS-katonák stb. a front elől elmenekültek), a bűnösöket pedig akarva-akaratlanul felmentették.⁹⁰ A hazaérkezés-

⁸⁵ Uo. 1947 július 13-án érkezettekéről készült névsor.

⁸⁶ *Hans Hüfnagel: TISZALÖK.* Unsere Post. Stuttgart.

⁸⁷ *Stark:* i. m. 55. és *UMKL: XIX-C-I-i.* 1947. július 13-án kiállított 38 279. sz. igazolvány.

⁸⁸ *Balogh:* i. m. 101–102.

⁸⁹ *Balogh Sándor—Zielbauer György: A magyarországi némettség második világháború utáni történetének Győr-Sopron megyei vonatkozásai.* Győri Tanulmányok. 1988/9. 7–17.

⁹⁰ Uo. 17.

től eltelt több mint négy évtized még ma is kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a tragikus emlékeket elfelejtsék azok, akiknek a legkisebb vétükük sem volt a Szovjetunióba való hurcolásra, ha csak nem az, hogy német hangzású volt a nevük.⁹¹

⁹¹ *Zielbauer György: Elek község története (1920–1949.) Doktori értekezés. Kézirat. ELTE Bölcsészettudományi Kar. Történelmi Könyvtár.*